

Bjørndal Kalkværk, - egnsindustri gennem 200 år.

Af gdr. Johs. Krabbe, Uglev.

Næsten alle vegne på Thyholm, hvor udsynet er frit, kan man se to afstumpede skorstene rage op midt på halvøen. Det er det nu nedlagte Bjørndal Kalkværk, hvor der i mere end 200 år har været brudt og brændt kalk såvel til bygningsbrug som til gødskning.

Råmaterialet er forholdsvis let tilgængeligt, idet Thyholms undergrundskridtet, her når tæt op til overfladen. Vi citerer fra Knud Aagaards beskrivelse af »Thye år 1801« følgende:

»Mærkelige ere Hvidleer-Gravene på Thyholm, hvoraf mange tusinde Læs Kalk ere udførte, og hvis brug har haft betydelig Indflydelse på Agerdyrkingen.«

Denne Kalk eller saakaldt Hvidleer, blev først fundet paa højeste Ryg af Landet paa Helligkilde Mark Aar 1734. Bønderne brugte det til at kalke deres huse med, men vovede i Førstningen ikke at anvende det som Gødning, førend Hosbonden paabød dem at gøre Brug deraf og forbandt dem endog dertil ved deres Fæstebreve.

Nogle Aar derefter blev en anden Lergrav opdaget omtrent 200 Alen derfra paa Søndbjerg Mark. Da i en temmelig Omkreds ingen Kalk findes undtagen her, saa forsyner ikke alene Thyholm sig derfra men man henter endog herfra over til Thye og betaler 1 sk. for Læsset paa Stedet.

Kalkstenene herfra giver ogsaa en god Murerkalk. Man har herfra hentet Kalkstene til adskillige Kalkbrænderier i Thye, Mors og Salling, og til Kalkbrænderierne i Gettrup Sogn forbruges alene af dette«.

Så meget Knud Aagaard.

Gdr. Chr. Riis, Vestergaard, Helligkilde, kan påvise 4 af disse gamle ovne, eller stedet hvor de har ligget, og de er alle indtegnede på kortskitsen på omstående side. På gdr. Peder Jensens ejendom, Kalkværksvej nr. 12 (Krumborg), ses endnu tydeligt resterne af en mindre ovn på marken sydvest for ejendommen, og fortsætter man ad vejen mod Bjørndal, har man på højrehånd i krydset en af kalkgravene, »Jens Jensens Kalkgrav«. Lige øst for vejen ses tydeligt en forhøjning i marken og her har en ovn tilhørende denne grav ligget.

Når man drejer mod øst ad Stokhøjvej, har man på venstre hånd bygningerne til Bjørndal Kalkværks landbrug, men før denne gård blev bygget, lå der også her en kalkovn. Jorden den lå på hørte til gården matr. nr. 4 i Helligkilde. Denne gård, der lå hvor vejen svinger mellem Meldgaard og Søndergaard, blev nedlagt i 1920.

Denne ovn hentede sit materiale i den gamle Kalkgrav øst herfor, og var en overgang drevet af en af ejerne af Søndergaard i Helligkilde, Kr. Knudsen, der ejede denne gård fra 1869 til 1890, og som foruden landbruget og kalkværksdriften viste sin alsidighed ved at indrette et mejeri på gården, hvortil han opkøbte mælk og fløde på omliggende gårde til forarbejdning til smør og ost. Trækraften var en såkaldt »hestegang«, hvoraf rester er fundet.

Desuden var han handelsmand, idet han opkøbte store svin, som han rejste til Tyskland med og solgte der. Med sig tilbage havde han så manufakturvarer, der blev omsat herhjemme. Gården brændte for ham i 1876, men blev genopbygget samme sted.

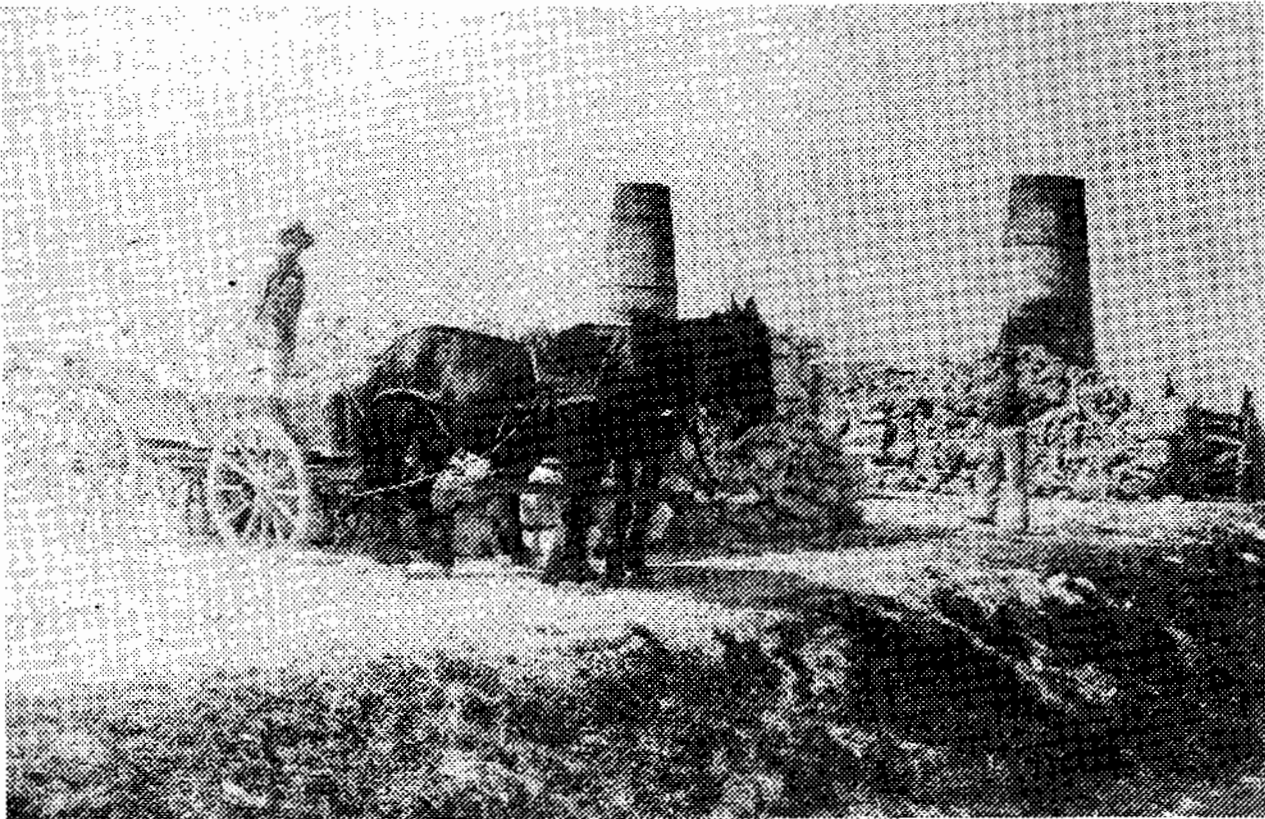
Endelig ses tydeligt en forhøjning i terrænet 100 meter øst for det nuværende kalkværk; her har den fjerde kendte ovn ligget. Det er den ovn, der senere henvises til i denne artikel, ejet af Jens Andreas Pedersen, Bjørndalgaard.

Den sidste grav, der er blevet åbnet i Bjørndalområdet, er den østligste; den der nu bruges til kommunal losseplads. Den blev åbnet af gårdejer og vognmand Søren Stokholm i 1920, og den grav gav de fineste »Bleger« til kalkbrænding.

Efter at baronen på »Nørholm« ved Varde var begyndt at mergle sine marker, bredte denne foranstaltning sig hurtig over hele Jylland. De mange mere eller mindre tilgroede mergelgrave er et minde herom. Men på Thyholm brugte man af kridtet i Bjørndal. Mængden der brugtes var afhængig af jordens bonitet. Almindeligvis tilførtes mellem 10 og 20 læs kalk på hver tønde Bygsædeland (10.000 kvadratalen), og så kunne jorden holde et kalktal på 6-7 i en lang årrække. Hvor jorden fik tilført for meget kalk, og det skete, havde det lyspletsyge til følge. Og den kunne desværre også holde sig i mange år.

Selve brydningen af kalken eller kridtet skete udelukkende ved håndkraft. Man ryddede overjorden af i en bredde af 1½ meter og arbejdede sig så ned i undergrunden med specielle hakker. Der skulle øvelse til dette arbejde, der krævede en særlig teknik, hvis det ikke skulle blive et trættende slid. Og arbejdsdagen var lang, 10 timer. Og en nattevagt ved ovnene gik fra 7 aften til 7 morgen.

Der var tre slags materiale i Bjørndalkalken at bryde løs og sortere. I selve kridtlaget eller hvidleret lå de meget hårdere kalksten, »Blegerne«. De havde en særlig lyd, når hakken ramte dem, og de blev sortere fra, idet det var disse Bleger, der skulle brændes - og som gav den fine murerkalk. De blev samlet fra i dynger for senere at blive kørt op af graven til lagerdyngerne øst for ovnene, som omstående billede så tydeligt viser. Herfra blev de så i trillebøre kørt over løbebroerne og tippet ned i ovnene.

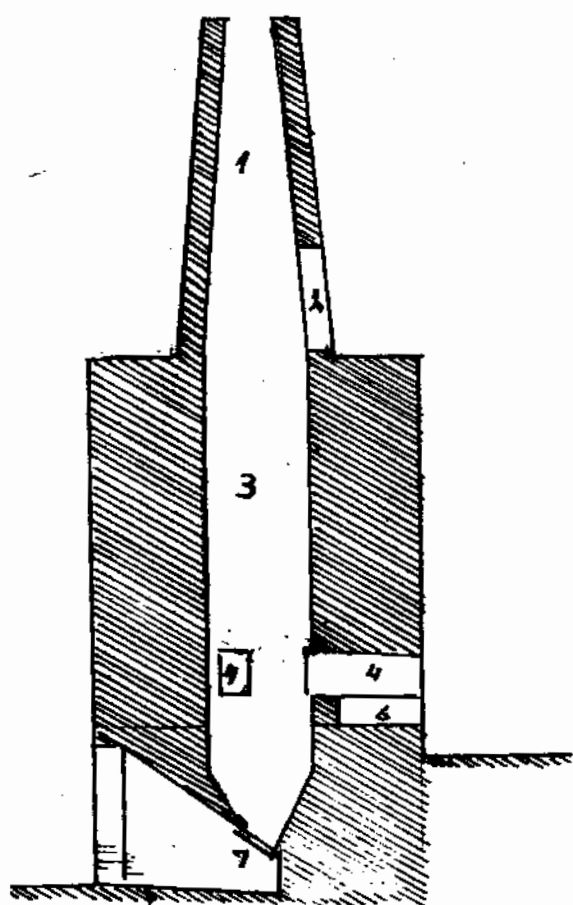
*Lagerpladsen med kalkværkets eget hestespand
Stående på jorden Niels Grud*

Men endvidere var der i kridtlaget mange større og mindre flintestykker. Disse blev brugt i digerne langs markskellene, omkring folks haver, til bund i møddingssteder og ikke mindst til »syld« under bygninger, hvor de er skyld i, at mange hushjørner i årenes løb er sunket med store revner i murene til følge.

Selve brændingen foregik i en såkaldt Ring - eller skaktovn, hvoraf en skitse er forsøgt vist på omstående side. Rummet fra underkanten af fyrkanalen og ned til tømningslugen blev kaldt for svale- rummet, og blev ved en ny brændings start fyldt op med almindelige sten. Herover stablede man så blegerne så langt man kunne fra selve fyråbningerne, hvorefter resten styrtedes ned i øvnen fra påfyldningslugen, hvorfra man via en kørebro havde forbindelse til lagerpladsen.

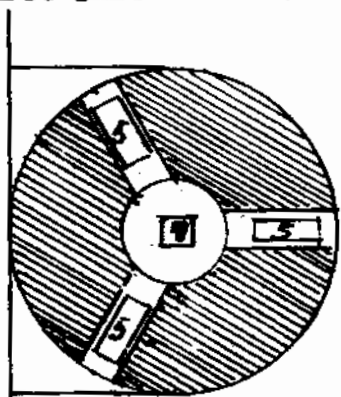
Så fyredes der kraftigt gennem alle tre kanaler, så flammer og varme blev suget op gennem skorstenen. Der skulle helst bruges gode engelske dampkul, og vindretningen var uden betydning, fortæller den 85-årige Karl Poulsen, Odby, der har arbejdet i Bjørndal Kalkværk i mange år.

Men efter ca. et døgn forløb kunne stenene fjernes og den første kalk - ca. 5-6 tønder - synke ned i svalerummet til afkøling, og tilsvarende kunne nu fyldes i ovenfra. Kneb det med at få det til at synke, forsøgte man at hjælpe til med lange jernstænger. Der fyredes nu

1. Damp og røgaftræk.
2. Jernlåge for påfyldning af blegger.
3. Bleggerskakt. indhold ca. $11 \text{ m}^3 = 80$ tønder.
4. Fyrkanaler med riste.
6. Aske og trækkanal.
7. Skydelåge for aftømning.

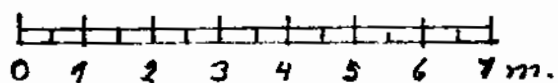
Lodret snit af Kalkovn.

Vandret snit af Fyrkanaler.

Jan. 1977

C. T.

Skematisk tegning af skaktovn. Gustav Thomsen, Hvidbjerg

igen og ca. hver 4. - 5. time kunne nogle børfulde færdigbrændt kalk tages ud forneden. Man havde dertil særlig indrettede børe med 2 hjul, der lige kunne skubbes ind under skydelågen.

Man kunne på denne måde holde brændingen igang hele tiden, enten til lagerbeholdningen var sluppet op, eller det solgte antal jernbanevogne var læssede. Modsat de gamle ovne, der var indrettet sådan, at man fyldte ovnen op og brændte den færdig, slukkede fyret og tømte ovnen.

Man fik en slags spildprodukt ved kalkbrændingen, støvkalk. Denne var meget eftertragtet af haveinteresserede, idet den var let at fordele i små mængder.

I 1930 var prisen, som Karl Poulsen mener at kunne huske den, for brændt murerkalk 3 kr. pr. tønde, 2 kr. for en sæk støvkalk og 30 øre for en tønde gødningskalk. Timelønnen var 30 øre i kalkværker, stigende til 55 øre omkring 1940.

Et læs gødningskalk blev sat til 7 tønder, altså 2,10 kr., men så skulle køberen selv læsse sin vogn. At der blev læsset 40-50 vogne om dagen var ikke ualmindeligt - og liv, fart og virksomhed prægede hele området.

Dog fremgår det af papirer, stillet til rådighed af »De jyske Kalkværker«, at Bjørndal Kalkværk omkring 1936 har været hæmmet en del af strejker og at der i 1938 igen er arbejdsvanskeligheder, idet en rapport af 22. marts 1938 oplyser, at Bjørndal Kalkværk nu mener at have fået ordnet sine arbejdsvanskeligheder, men Jyllands Kalkcentral venter på bekræftelse herpå.

I 1933 brændte kalkværket. Det var noget der skete med mellemrum, men denne gang var skaderne så store, at de nuværende bygninger blev bygget op fra grunden.

Murerkalken fra Bjørndal var værdsat over hele Jylland. Murermester J.P. Andersen, Struer, der bl.a. opførte Harboøre Kirke, giver den i 1911 sin bedste anbefaling.

Og Karl Poulsen fortæller, at hundreder af jernbanevogne med kalk er sendt fra Uglev station til bygningen af Esbjerg by.

I mange år ejedes Bjørndal Kalkværk af gdr. Jens Andreas Pedersen, Bjørndalgård.

Chr. Riis, Helligkilde, der bor lige nord for fortæller, at hans far havde fortalt, at han ofte, når han om aftenen var færdig med at flytte de kraturer, der stod syd for gården, ofte gik over vejen og ind på kalkværket for at få en snak med nattevagten ved ovnen. Og det var altså den ovn, der kan påvises 100 meter øst for de nuværende.

Det var ofte J.A. Andersen, der selv tog nattevagten, og han var en »skjøn« mand at snakke med, interesseret som han var i mange forhold.

Jens Andreas Pedersen solgte i 1907 Bjørndalgaard til gdr. Niels M. Westbjerg, der samme år videresolgte selve kalkværket til et interessentskab bestående af ham selv, gdr. Mads Madsen, Helleris, gdr. Kristian Gade, Odby, gdr. Niels Gadegaard, Odby, gdr. Jens Jensen Grud, Foldgaard, Struer, gdr. Anton Helligsøe, Serup og gdr. Kristian Krabbe, Uglev. Sidstnævnte var selskabets regnskabsfører. Købsprisen var 11.000 kr.

I 1912 købte selskabet den gård, der ligger nord for kalkværket, matr. nr. 4 e med fl., og som stadig udgør Bjørndal Kalkværks landbrug for 19.000 kr. Gården blev bygget, hvor der som før omtalt havde ligget et gammelt kalkværk med ovn. Denne ovn var dog væk, da Karl Poulsen i 1905 kom til egnen. Og gården er opført af Lars Hebsgaard, senere ølbrygger og møbelhandler i Hvidbjerg.

Samtidig med at selskabet køber dette landbrug i 1912 ansætter man en bror til Jens Grud, Niels Grud som brænder og leder af kalkværket, han får lejlighed i et par værelser i selve brænderibygningerne.

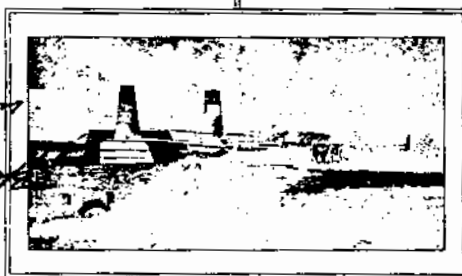
MEDDELELSE

Salg af brændt Kalk
Melkalk og Kridt

Til

Hr.

*Directør Lauritsen
De Jydskke Kalkværker
Århus*

Fra

Interessentselskabet
Bjørndahl Kalkværker
pr. Uglev St. • Telf. 8

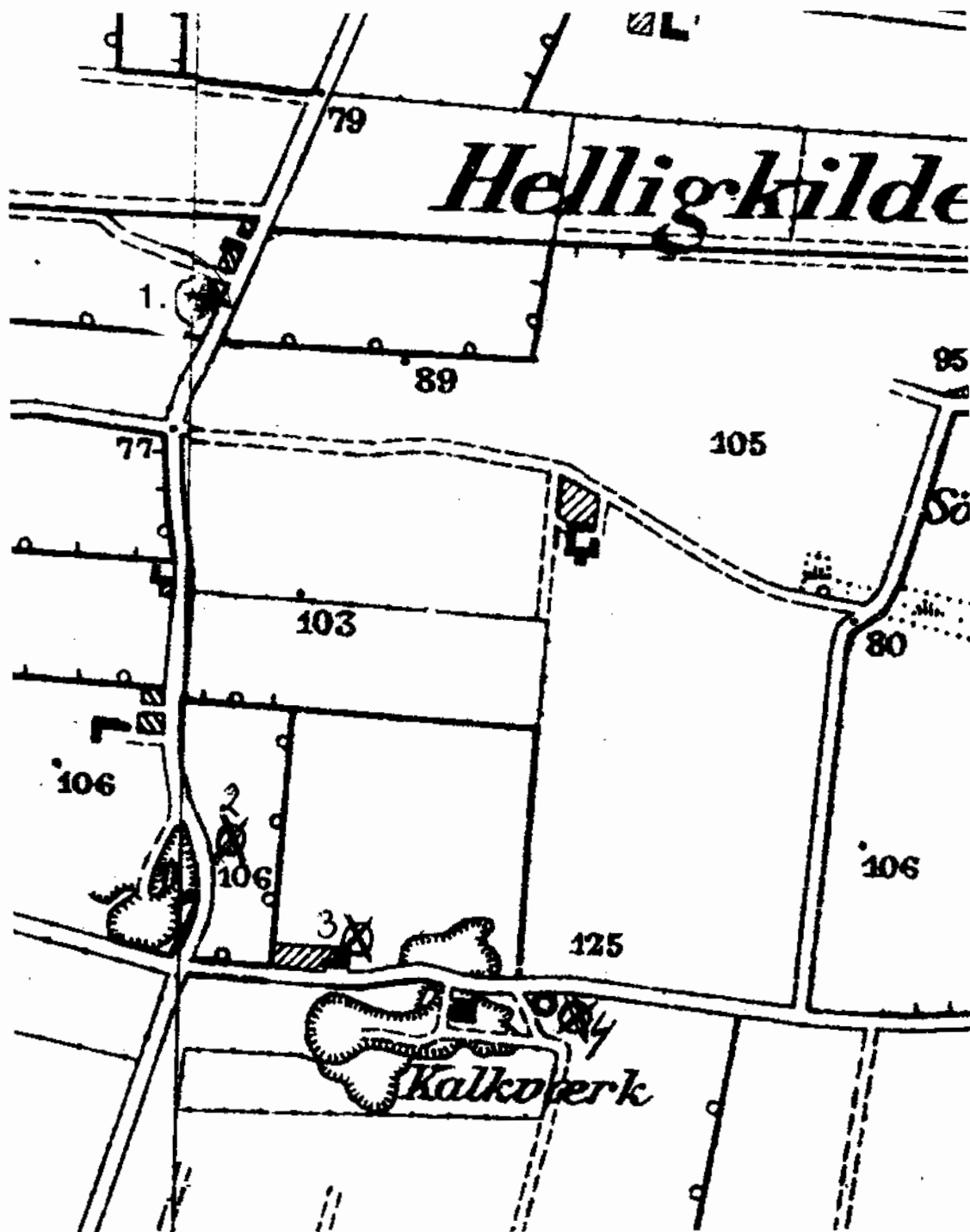
ved

Forretningsfører J. Jensen Grud
med Kontor: Foldgaard pr. Struer
Telefon Nr. 102

Struer, den 18 Marts 1944

*Efter vor Telefonsamtale den 13 dennes bestilte vi 2 store
Vogne til Halkisten paa Uglev St. Stationen har hvert
Dag siden fornyet denne Bestilling, men endnu ingen Vogne
faaet. Endvidere har jeg skrevet til Vognfordeleeren i Århus,
og bedet ham om, at gaa de 2 Vogne Tilstellet, saa vi forventer
at de snart maa komme. Og de skal da strax blive læsset
og afsendt. Hermed medfølger en Ijsskrift af Struelse
af "Bjørndahl Kalk" fra Højskovvejensanstalten.
Med Højsagelse Jens Jensen, gdr.
Foldgaard Struer*

Kopi af brev, venligst udlånt af Nordjyske Kalk og Mørtel A/S

Kortudsnit fra før 1920. Søren Stokholms kridtgrav var ikke åbnet på dette tidspunkt. Den omtalte gamle ovne er markeret med kryds.

Men i 1917 altså under første verdenskrig handles der igen med kalkværket, idet interessentskabet sælger til et nyt konsortium bestående af Jens Grud, Struer og dennes bror Niels Grud, som altså var ansat på værket, men som ved denne lejlighed flytter fra lejligheden i brænderiet og op på gården, hvor han bor til sin død i 1940.

Den tredje medindehaver bliver ejeren af den vestlige kalkgrav Jens Jensen, han var født på ejendommen matr. nr. 4 d. i Helligkilde, nu Kalkværkvej nr. 18, og var en fætter til Jens Jensen Grud og Niels Grud. Jens Jensen havde inden dette tidspunkt indstillet brænding af kalk i sin egen ovn og sikkert allerede et stykke tid solgt sine Blegers til Bjørndal værket, nu bliver han altså medindehaver af dette, men fortsætter sideløbende hermed salget af gødningskalk fra sin egen grav, som altså ikke er overtaget af konsortiet. Blegerne er fortsat leveret til Bjørndal-værket.

Efter Niels Gruds død i 1940 køber Jens Jensen Grud dennes part i kalkværket af arvingerne, og da fætteren Jens Jensen kort tid efter også dør, køber han også denne part, sælger gården matr. nr. 4 d fra og lægger kalkgraven ind under Bjørndal Kalkværk, som han altså nu er eneier af.

11. februar 1944 tilbyder Jens Jensen Grud i et brev til »Jyllands Kalkcentral« at ville sælge kalkværket med tilliggende ca. 14 tdr. land, samt med den kridtgrav jeg har købt af min fætter for 70.000 kr. Den endelige salgssum blev ved betinget skøde af 27. oktober 1944 98.000 kr.; heri inkluderet prisen på landbruget, som altså ikke må have været regnet med i tilbudet på de 70.000 kr.

Jyllands Kalkcentral var et datterselskab af A/S De jyske Kalkværker, og Kalkcentralen blev opløst den 31. december 1950. Men i 1946 blev Bjørndal Kalkværk købt af »Nordjyske Kalk & Mørtel A/S«, og det er dette selskab, der i dag står som ejer af Bjørndal Kalkværk.

Samtidig med salget i oktober 1944 blev Herman Ejler Sørensen af Kalkcentralen ansat til at afvikle det sidste kalksalg fra Bjørndal værket, da det var meningen, at denne produktion skulle centraliseres andre steder. Fra 1. marts 1945 overtog han forpagtningen af kalkværkets landbrug og har den stadig.

Men i 1947 ønskede nærboende landmænd igen at hente gødningskalk i Bjørndal, og selskabet bad da Ejler Sørensen om at føre tilsyn med brydningen og salget. Dette fortsatte indtil 1957, og de Blegers, der blev sorteret fra, blev for enkelte læs' vedkommende solgt til Skive Jernstøberi, der brugte dem i smelteprocessen.

Hvornår selve produktionen af kalk er standset er vanskeligt at finde ud af. Som man kan se af et brev fra Jens Jensen Grud dateret 18. marts 1944, har der været tale om to store (jernbane) vogne til kalksten, men det må have været Blegers, der har været tale om. På dette tidspunkt var det umuligt at skaffe indenlansk brændsel, der kunne bruges i Bjørndal-ovnene. Det sandsynlige er, at allerede en gang i 1941 eller 42 er ilden slukket for sidste gang under fyrene i Bjørndal Kalkværk. I dag står de to sidst opførte ovne med deres massive skorstene tilbage som et minde over driftige mænds virke på Thyholm gennem mere end 200 år.

Hvor mange læs kalk mon der er brudt, brændt og kørt væk fra Bjørndal Kalkværk i de to århundreder »æ hvillegrav« har eksisteret? Det spørgsmål kan ikke besvares. Og der er heller ingen, der kan sige noget om, hvor meget der endnu er tilbage. Men ved at kigge i arkiverne hos »Danmarks Geologiske Undersøgelse« kan man få en forestilling om kalklagets enorme tykkelse og om de uudtømmelige mængder af kalk, der ligger i undergrunden.

Boringen Uglev nr. 1, der blev udført ved vejkrydset v.f. Hvidbjerg Kalkværk på toppen af Uglev Salthorst:

D.G.U. arkiv nr. 44.141. *Uglev nr. 1. Boring udført af Danish American Prospecting Co 1951.*

Boreplatformens højde over terræn: 3,5 m.

Tærrænehøjde: + 33 m.

- 0- 31,7 m Danskekalk, marin
- 31,7- 520,9 m Kridt med flintlag, marint
- 520,9- 538,0 m Kalksten, hvid med mergellag, marin
- 538,0- 553,8 m Skiferler, broget (brunligt, gulligt, grønligt), marint

- 553,8- 782,1 m Skiferler, mørkegråt til grønliggråt, marint

- 782,1- 881,2 m Skiferler, mørkegråt til mørkt, mere eller mindre finsandet, marint
- 881,2- 943,4 m Skiferler, mørkegråt, og sandsten, lysegrå, i vekslende lag, enkelte planterester, mere eller mindre marint

- 943,4- 965,9 m Anhydrit

- 965,9-1240,2 m Stensalt

*fra
Årsskrift for Danmarks Geologiske Forening
Slagholmen x København, 1977*